

УДК 347.51

Н.Т. ПЕТРИЦИН, Львівський національний університет імені Івана Франка

ДЕЯКІ ПРОБЛЕМИ ЦИВІЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ: ПОРІВНЯЛЬНИЙ АНАЛІЗ

Ключові слова: цивільна відповідальність, система, індивідуальний характер, вид юридичної відповідальності

Грунтовні наукові дослідження проблем цивільної відповідальності як окремого виду юридичної відповідальності мають давню історію. Незважаючи на вагомий здобуток радянської та української цивілістичної науки у цій галузі знань є ще чимало законодавчих та доктринальних проблем, які потребують нових підходів до їх вирішення. На сьогодні, зокрема, назріла потреба системного аналізу цивільної відповідальності, за законодавством України, його порівняльний аналіз із відповідними нормами інших держав Європи [1, 2].

Первинно треба зауважити, що проблемні аспекти цивільної відповідальності і пов'язаних із нею аспектів привертають увагу фахівців уже досить давно. Це стосується не лише суто цивільної відповідальності, але й також її специфіки, місця в системі юридичної відповідальності. Однією з особливостей цивільної відповідальності вважалася можливість відповідальності за чужу вину [1; 3]. У ч.2 ст.61 Конституції України встановлено, що юридична відповідальність особи має індивідуальний характер. Із загального правила, встановленого цією конституційною нормою, знову-таки немає винятків, які стосуються цивільної відповідальності [1–4]. Незважаючи на вищевказане, ця конституційна норма не вплинула на подальший розвиток цивілістичної науки.

На думку таких науковців, як М.М. Агаркова, Б.С. Антимонова, Г.М. Белякова, Д.В. Бобрової, М.І. Брагінського, С.М. Братуся, В.В. Вітрянського, В.П. Грибанова,

О.В. Дзери, І.В. Жилінкової, Г.В. Єрмоєнко, Р.А. Майданика, М.С. Малєїна, В.А. Покутнього, В.О. Тархова, В.І. Труба, Н.М. Хуторян, С.І. Шимон, цивільна відповідальність, як різновид юридичної, характеризується основоположними підвалинами, єдиними для всіх видів засадничими орієнтирами, попри це не позбавлена специфіки та властивим тільки їй особливостей.

Загальнопоширеною є така позиція, згідно якої відповідно цивільно-правова відповідальність – це самостійний вид юридичної відповідальності, який полягає у застосуванні державного примусу до правопорушника шляхом позбавлення особи певних благ чи покладення обов'язків майнового характеру. Тому, звідси до правопорушника застосовуються санкції майнового характеру, які спрямовані на відновлення порушених прав та полягають у відшкодуванні збитків, стягненні неустойки чи пені [5–7].

Таким чином, у Цивільному кодексі України відсутня така норма, що встановлює принцип відповідальності «за чужі дії». Попри таке законодавче бачення означеної проблеми, зокрема, шляхів її вирішення, у ст.528, що забезпечує виконання обов'язку третьою особою, міститься положення про те, що у разі невиконання або неналежного виконання обов'язку боржника іншою особою, цей обов'язок боржник повинен виконати сам. Така аргументована позиція знайшла відображення і в цивілістичній науці [7, 8], де відповідальність за дії третьої особи розглядається як випадок відповідальності за невинне виконання зобов'язань. Окремі науковці (Г.Ф. Шершеневич, І.С. Кантафарова) [3, 6] намагаються пояснити розмежування відповідальності за свої дії та за чужі дії на прикладі, зокрема, ст.240 ЦК України, яка передбачає, що представник зобов'язаний вчиняти правочин за наданими йому повноваженнями особисто. Поряд з цим, передача його повноважень іншій особі можлива лише у випадках, якщо він уповноважений на те договором або вимушений до цього в силу обставин з метою охорони інтересів довірителя. Тому

представник, який частково передав свої повноваження іншій особі, має повідомити про це особу, яку він представляє, та надати їй необхідну інформацію про замісника [7, 8]. Таким чином, невиконання цього обов'язку покладає на особу, яка передала повноваження, відповідальність за дії замісника як за свої власні.

Отже, розглядаючи передбачені чинними законодавством випадки відповідальності одних осіб за інших (коли одні особи здійснюють нагляд за іншими, коли одні особи виконують доручення інших, коли правопорушення скоєно за співучасті, коли конкретне майно «винного» перейшло у спадщину), можна дійти до висновку про те, що вони не порушують принципу індивідуальної відповідальності у цивільному праві [1, 9]. Адже батьки чи опікуни відповідають за недостатність нагляду, який останні, відповідно до чинного законодавства зобов'язані здійснювати стосовно тих осіб, які вчинили протизаконні діяння. Таким чином, саме ці відповідальні суб'єкти вчиняють зі своєї вини незаконне «упущення» [1, 10, 11].

Особливості цивільної відповідальності, а саме її індивідуальний характер, проявляються й в тому, що розмір відшкодування суд прилаштовує до особи (до конкретної життєвої ситуації, до здоров'я, до факту наявності дітей). Це правило має законодавче підґрунтя. Згідно ст.23 ЦК, розмір відшкодування моральної шкоди визначається судом залежно від характеру правопорушення, глибини фізичних та душевних страждань, погіршення здібностей потерпілого або позбавлення їх можливості реалізації, а також з урахуванням інших обставин, які мають істотне значення. Аналогічний характер має й ст.551 ЦК, яка передбачає можливість зменшення розміру неустойки за рішенням суду, якщо він значно перевищує розмір збитків, та за наявності «інших обставин, які мають істотне значення». У ст.1193 ЦК законодавець передбачив окремі випадки врахування вини потерпілого і матеріального становища фізичної особи, яка завдала шкоди. В судовому порядку може бути зменшено розмір відшкодування шкоди,

заподіяної фізичною особою, залежно від її матеріального становища, за винятком, коли шкоди завдано вчиненням злочину.

Характеризуючись специфічним майновим характером, цивільна відповідальність в окремих, передбачених законом випадках за своєю сутністю може бути й немайновою. Скажімо, деякі наслідки порушення заборони, зокрема, заборона поширювати відомості, які принижують честь, гідність чи ділову репутацію громадянина та організації. Саме ж здійснення таких дій є порушенням пасивного юридичного обов'язку, що відповідав абсолютному суб'єктивному праву на недоторканість честі, гідності чи ділової репутації громадянина та організації [9, 10]. Попри ці формулювання, взамін невиконаному обов'язку на правопорушника покладається новий активний юридичний обов'язок з властивим йому примусом – спростувати відповідним способом відомості, які поширені про потерпілого.

За своєю сутністю та основним призначенням цей обов'язок є мірою цивільної відповідальності, не виключаючи її основного характеру, проте все ж з немайновим змістом [11]. Як видається, до деякої міри відсутність саме виключеного майнового змісту не впливає на її суть, оскільки в даному випадку зміст обов'язку характеризується порушенням особистим (немайновим) правом. Поряд з цим, необхідно підкреслити, що підставою для позадоговірної відповідальності, у передбачених законом випадках, може бути заподіяння моральної (немайнової) шкоди, яка передбачена чинним законодавством [3, 6].

Вагоме значення для розмежування видів цивільної відповідальності має характер норм, що регулюють саме ці види [12]. Міркуючи в такому ракурсі, не можна залишити поза увагою й те, що цивільна відповідальність регулюється не лише виключно диспозитивними нормами, але й до деякої міри імперативними, що підтверджується правозастосовною практикою. Якщо це стосується, скажімо, договірної відповідальності, то, за винятком окремих випадків, підстави і обсяг її можуть

визначатись сторонами [2, 5, 10], хоча це й не обов'язково.

Як видається, відмінність між видами відповідальності полягає також і в дії принципу повного відшкодування шкоди. Позаяк, останній властивий обом видам відповідальності, проте у сфері договірних відносин, особливо між організаціями, законодавство містить деякі винятки, що призводять до значного обмеження дії принципу повного відшкодування збитків [11]. Не міняє кардинально становища й той аргумент, що за порушення окремих видів окремих видів цивільних обов'язків встановлена неустойка, оскільки вона передбачена в тих зобов'язаннях, де, зокрема, діє принцип повного відшкодування шкоди, що є досить обґрунтованим, хоча це твердження потребує перегляду.

Досить проблематично, на моє переконання, на сьогодні вирішується й питання про підстави зменшення розміру власне цивільної відповідальності, що пояснюється такими аргументами: по-перше, в деліктних зобов'язаннях до уваги береться майновий стан однієї сторони – заподіявача в особі громадянина [10]. По-друге, згідно статті 454 ЦК суд може зменшити розмір відшкодування шкоди, заподіяної громадянином, залежно від його майнового стану. В цивільній відповідальності, як правило, розмір збитків, завданих невиконанням або неналежним виконанням, встановленого чинним законодавством, обов'язку не може бути зменшений судом в установленому порядку. Що ж стосується неустойки, то вона може бути зменшена відповідно до майнового стану особи потерпілого, делінквента тощо. Останній аргумент, на наше глибоке переконання, якраз підтверджує індивідуальний характер відповідальності, що є абсолютно не випадковим. Тому, уявляється правильним те формулювання, що підставою зменшення неустойки може бути й такі обставини, як: наявність дітей, стан здоров'я тощо.

Що ж, як бачимо з вищенаведеного, суттєва різниця у вимогах, пред'явлених до особи правопорушника, обумовлюється головним

чином тим, що при заподіянні шкоди поза зв'язком з основним зобов'язанням окреме правовідношення виникає для фізичної особи досить непередбачувано, тому до деякої міри підвищеної уваги в цьому випадку вимагати від потерпілого не видається можливим [9]. При цьому, не залишається поза увагою дослідників відповідальності, зокрема, в українській цивілістичній науці, й те, що правопорушник несе відповідальність і за так звану «просту необачність», що потрібно більш детально проаналізувати в окремому дослідженні.

Отже, можна прийти до висновку, що зазначені вище особливості цивільної відповідальності, підстави для розмежування та кваліфікації її різновидів мають важливе значення не тільки для теорії українського цивільного права, а й для судової практики, забезпечення її належної та ефективної процедури.

Таким чином, цивільна відповідальність, з огляду на вироблену парадигму дослідження, характеризується властивою тільки їй специфікою поєднувати у однорідні рамки відповідних правовідносин (які ще не обов'язково є відповідальністю) суб'єктів приватних та публічно-правових відносин, що в результаті приводить до висновку про її особливості та необхідність детального порівняльного аналізу досліджуваного феномену державно-правової дійсності з іншими видами юридичної відповідальності; встановлення, належності їй в цій системі, «особливого» місця.

Новизна полягає, насамперед, у саме такій постановці проблеми, у її комплексному дослідженні, у прагненні по-іншому глянути на питання, які вважаються у нашій літературі аксіоматичними.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Загальна частина. Академічний курс / З. В. Ромовська. – К. : Атіка, 2005. – 395 с.
2. Иоффе О. С. Ответственность по советскому гражданскому праву : в 4 т. Т. 1 / О. С. Иоффе. – Л. : Изд-во Ленинград. ун-та, 1955. – 144 с.

3. Шершеневич Г. Ф. Учебник русского гражданского права / Г. Ф. Шершеневич. – СПб. : Изд-е Бр. Башмаковых, 1907. – 356 с.
4. Матвеев Г. К. Основания гражданско-правовой ответственности / Г. К. Матвеев. – М. : Госюриздат, 1970. – 466 с.
5. Братусь С. М. Юридическая ответственность и законность (теоретические аспекты) / С. М. Братусь. – М. : Юридическая литература, 1976. – 289 с.
6. Канзафарова І. С. Теорія цивільно-правової відповідальності : монографія / І. С. Канзафарова. – Одеса : Астропринт, 2006. – 246 с.
7. Савицька А. М. Суть цивільно-правової відповідальності / А. М. Савицька // Юридична відповідальність / А. М. Савицька. – Львів : Наукові праці, 1975. – С. 5–6.
8. Тархов В. А. Гражданское право / В. А. Тархов. – Чебоксары : Юридическая литература, 1997. – 456 с.
9. Хуторян Н. М. Теоретичні проблеми матеріальної відповідальності сторін трудових відносин : монографія / Н. М. Хуторян. – К. : Атіка, 2002. – 678 с.
10. Труба В. І. Цивільне право: актуальні проблеми / В. І. Труба – К. : Юрінком Інтер, 2006. – 456 с.
11. Антимонов Б. С. Основания договорной ответственности / Б. С. Антимонов. – М. : Госюриздат, 1962. – 347 с.
12. Покутний В. А. Природа субсидиарной ответственности / В. А. Покутний // Актуальные проблемы гражданского права / под ред. О. Ю. Шиловцова. – 2005. – Вып. 9. – С. 67–69.

Петрицин Н. Т. Деякі проблеми цивільної відповідальності: порівняльний аналіз / Н. Т. Петрицин // Форум права. – 2012. – № 1. – С. 756–759 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/FP/2012-1/12pntvpa.pdf>

Проаналізовано та систематизовано існуючі точки зору щодо трактування юридичної відповідальності, а також подано авторське бачення її правової природи, проаналізовано праці відомих українських та зарубіжних учених, сформовано комплексний підхід до розуміння відповідальності, виявлено її сутність та призначення, спираючись на чинне законодавство та позиції вчених.

***

Петрицин Н.Т. Некоторые проблемы гражданской ответственности: сравнительный анализ

Проанализированы и систематизированы существующие точки зрения о трактовке юридической ответственности, а также представлено авторское видение ее правовой природы, проанализированы работы известных украинских и зарубежных ученых, сформирован комплексный подход к пониманию ответственности, выявлена ее сущность и назначение, опираясь на действующее законодательство и позиции ученых.

***

Petrytsyn N.T. Some problems of Civil responsibility: Comparison analysis

The existing points of view about treatment of a legal responsibility are analyzed and systematized, and also authoring vision of its legal nature is introduced, operations of known Ukrainian and foreign scientists are analyzed, the comprehensive approach to understanding of liability is formed, its essence and assignment is taped, leaning against the current legislation and stands of scientists.